

نتیجه مشابه یابی :

عنوان سند : خانم حنیفه زاده مقاله ۲ نظارت و کنترل بر سازمان

نام و نام خانوادگی : سمانه کرکه آبادی

تاریخ درخواست مشابه یابی : ۱۴۰۳/۰۹/۰۷

درصد کل مشابهت : ۷/۷۳ %

شیوه های نظارت و کنترل بر سازمان ها در اسلام

رقیه حنیفه زاده^۱

چکیده

مقاله حاضر با موضوع: «شیوه های نظارت و کنترل بر سازمان ها در اسلام» است. نظارت و کنترل در اسلام به عنوان یکی از ارکان اصلی در مدیریت و حکمرانی در سازمان ها است که به منظور تحقق و بهره‌وری و سلامت سازمان به کار گرفته می‌شود. نظارت در اسلام نه تنها یکی از اساسی‌ترین ابزار یک مدیریت است بلکه مفهومی ارزشمند است که با ترویج امور اخلاقی و الهی در سطوح مختلف سازمان تلقی می‌شود. آگاهی از اجزای دقیق برنامه‌ریزی‌ها و اطمینان به حرکت سازمان در راستای دستیابی به اهداف تنها در صورتی امکان‌پذیر است که نظامی دقیق و جامع برای نظارت و کنترل وجود داشته باشد. هر سازمانی که دارای منابع و امکاناتی است برای اهداف سازمان باید به صورت مطلوب و بهینه بهره‌برداری کند. نگارنده برای پاسخ به این پرسش که شیوه های نظارت و کنترل بر سازمان ها در اسلام به چه صورت است به روش گراوری اطلاعات با مراجعه به منابع نوشتاری با روش توصیفی - تحلیلی و با هدف کاربردی بر پایه منابع نقلی و حیانی پرداخته است. در این مقاله نظارت بر اساس آموزه های دینی از جنبه های عمومی و خاص مورد بررسی قرار گرفت. شیوه های عام شامل : کنترل و نظارت بر امور مالی و فنی و اداری است. از نظر اسلام به رعایت امانت داری و شفافیت و پاسخگویی تاکید دارد. این موارد به گونه ای باید باشد که اطمینان حاصل شود منابع دارایی های سازمان به صورت صحیح و موثر مدیریت می‌شوند و حقوق تمام افراد ذی نفع رعایت می شود. شیوه های خاص به سازماندهی و هدایت و رهبری و برنامه ریزی و هماهنگی مربوط می شود. در این بخش اهمیت رهبر اخلاقی و عدالت در سازماندهی نیروها و برنامه‌ریزی جهت دستیابی به اهداف سازمانی از منظر اسلام مد نظر بوده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که رویکرد اسلامی به کنترل و نظارت افزون بر جنبه‌های فنی و اجرایی بر بعد اخلاقی تاکید دارد و چارچوب جامع برای مدیریت سالم و عادلانه ارائه می‌دهد و تضمین برای صحت اجرای قوانین و پیشگیری از انحراف و خطا است.

کلیدواژه: نظارت، کنترل، سازمان، شیوه عام، شیوه خاص

^۱ مقاله دو طلبه حوزه علمیه تخصصی کوثر

مقدمه

کنترل و نظارت از مفاهیم کلیدی در مدیریت سازمان هستند که به معنای پایش و ارزیابی فرایندها و عملکردها برای اطمینان از تحقق اهداف سازمان تعریف می‌شود. کنترل به معنای سنجش انطباق عملکردها با استانداردهای تعیین شده و تصحیح انحرافات احتمالی است در حالی که نظارت به معنای بررسی مداوم و مراقبت از امور برای پیشگیری از تخلفات و تضمین صحت عملکردها است.

از منظر اسلام این مفاهیم فراتر از ابعاد فنی و ابزاری بوده و به عنوان بخشی از وظایف دینی و اخلاقی مدیران مطرح می‌شود. قرآن و سنت به عنوان منابع اصلی آموزه‌های اسلامی تاکید ویژه‌ای بر نظارت دقیق و امانتداری و شفافیت در امور مدیریتی دارند.

بیان مسئله این پژوهش بر این محور استوار است که چگونه اصول و روش‌های اسلامی در زمینه کنترل و نظارت از نظر اسلام می‌تواند به بهبود عملکرد سازمان‌ها در ابعاد مختلف کمک کند با توجه به چالش‌های پیش روی سازمان‌ها در دنیای امروز از جمله اقتصاد مالی و ناکارآمدی در مدیریت و کاهش اعتماد عمومی ضرورت دارد که در چهارچوب‌های مشخص اسلام و نظارت و بازنگری و تبیین شوند تا راهکارهای عملی و مناسب با شرایط کنونی ارائه شود.

این مقاله در تلاش است تا ضمن تعریف مفهومی و اصطلاحی کنترل و نظارت راهبردهای اسلامی مرتبط را برای مسائل کلیدی سازمانی به طور خاص و عام مورد تحلیل قرار دهد.

آثاری در مورد شیوه نظارت و کنترل بر سازمان‌ها نوشته شده است شامل موارد زیر است: کتاب نظارت و کنترل از دیدگاه اسلام از حسین معصومی که در سال ۱۳۸۵ به چاپ رسید در این کتاب به موضوع بررسی چگونگی نظارت و کنترل در جامعه اسلامی از دیدگاه قرآن مجید و سنت و سیره پیامبر و سیره امامان معصوم علیهم السلام پرداخته است.

مقاله نظارت و کنترل از دیدگاه اسلام از سپیده پورجعفری که در ششمین کنفرانس ملی نقش مدیریت در چشم انداز ۱۴۰۴ نوشته شده است نویسنده ضمن بررسی در جهت بیان نظام ارزش و راهکارهای مورد نظر اسلامی در زمینه تحقق و رسیدن به این امر مهم نیز پرداخته است.

مقاله نظارت و کنترل سازمان از منظر اسلام از دکتر عبدالله جاسبی در پاییز ۱۳۷۱ نوشته شده است که در ابتدا اهمیت نظارت و کنترل از نظر اسلام بیان شده است سپس مراجع نظارت کننده در حکومت، مدیریت اسلامی و موضوع نظارت همگانی بیان شده است.

کتاب مدیریت اسلامی اثر محمد حسن نبوی در سال ۱۳۸۶ به چاپ رسیده است نویسنده سعی کرده است که با شناخت مباحث مدیریت جدید و استفاده از منابع عینی اسلامی مطالبی را ارائه نماید در این نوشتار سعی شده است تا مدیران بتوانند از مطالب نورانی قرآن و روایت اهل بیت بهره‌مند شوند.

از این رو بازشناسی و یافتن پاسخ این سوال که شیوه نظارت و کنترل بر سازمان‌ها از منظر اسلام چیست از ضروری‌ترین و اصلی‌ترین تکلیف نگارنده است که ابتدا به بررسی واژگان اصلی پرداخته است و سپس به شیوه کنترل و نظارت بر سازمان‌ها به صورت عام و خاص اشاره می‌شود.

معنای واژه کنترل

کنترل به معنای بازبینی و واریسی^۱ و تفتیش و بازدید^۲ است. کنترل همچنین به معنای تحت مراقبت و نظارت داشتن و همچنین توانایی اداره و هدایت خود یا کسی^۳ است. کنترل حفظ عملکرد سازمان در جهت دستیابی به اهداف می‌باشد. کنترل با همه وظایف مدیریت ارتباط دارد ولی ارتباط آن با برنامه‌ریزی بسیار اهمیت دارد. توجه به نتایج کار و پیگیری برای مقایسه فعالیت‌های انجام شده است.^۴

تعریف واژه نظارت

نظارت به معنای نگرستن^۵ دید، بینایی و دریافتن^۶، مراقبت در اجرای امری^۷ و زیر نظر گرفتن کارها و اصلاحات با هدف تاثیرگذاری مدیریتی یا هدایت آنها است. نظارت کوششی است که مدیر در جهت تطبیق عملیات با برنامه انجام می‌دهد تا میزان صحت و سقم فعالیت‌ها را به دست آورد.^۸

^۱ قریب، واژه نامه نوین، ص ۵۲۴

^۲ معین، فرهنگ فارسی، ج ۳، ص ۳۰۸۵

^۳ عمید، فرهنگ فارسی عمید، ص ۷۸۰

^۴ پال هرسی، مدیریت رفتاری سازمانی، ص ۱۵

^۵ معین، فرهنگ فارسی، ص ۱۴۷۵

^۶ قریب، واژه نامه نوین، ص ۱۲۴۰

^۷ معین، فرهنگ فارسی، ج ۴، ص ۴۷۴۶

^۸ تقوی دامغانی، نگرشی بر مدیریت اسلامی، ص ۹۵

تعریف واژه سازمان

سازمان به معنای تشکیلات همراه با نظم و ترتیب است.^۱ همچنین مجموعه سازمانها و شعب و کارمندان یک اداره و یک موسسه^۲ را برای انجام امور خاص سازمان گویند که این مجموعه با هدفمندی خاص پیرو یک نظام^۳ است. سازمان پدیده اجتماعی است که به طور آگاهانه و هماهنگ شده دارای حد و ثغوری نسبتاً مشخص است.^۴ توافق عمومی و کلی میان اعضا در مورد اهداف در سازمان صورت می‌گیرد.^۵

سازمان به معنای عمل طبقه‌بندی وظایف، تفویض اختیاری، تثبیت مسئولیت برای اجرای وظایف، تعیین روابط برای انجام هدف‌های سازمان است.^۶

شیوه‌های خاص نظارت و کنترل سازمان‌ها از منظر اسلام

شیوه‌های خاص نظارت و کنترل در اسلام بسته به موقعیت‌ها و نیازها با شرایط خاص هر سازمانی متفاوت است برخی از این شیوه‌ها عبارتند از:

۱- هدایت و رهبری

رهبری و هدایت در سازمان‌ها از دیدگاه اسلام مفهومی عمیق و جامع است که به دنبال تعالی فردی و اجتماعی از طریق اصول اخلاقی و معنوی است. در این دیدگاه رهبری نه تنها به عنوان یک فرایند مدیریتی بلکه به عنوان یک مسئولیت اخلاقی و اجتماعی برای راهبرد انسان‌ها به سوی رشد و پیشرفت در نظر گرفته می‌شود. این فرایند بر مبنای تقوا و عدالت امانت داری و حکمت و خدمت به مردم استوار است.

اسلام در نخستین گام از رهبری بر تقوا و اخلاق تاکید می‌کند قرآن کریم می‌فرماید: «وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ»^۱ که در آن خداوند به پیامبر اسلام دستور می‌دهد تا با مسلمانان در امور مختلف مختلف

^۱ عمید، فرهنگ فارسی عمید، ص ۵۵۵

^۲ همان، ج ۲، ص ۱۷۹۴

^۳ معین، فرهنگ فارسی، ج ۲، ص ۶۴۰

^۴ رابینز، تئوری سازمان، ساختار و طرح سازمانی، ص ۱۲

^۵ سید جوادین، مروری بر مفاهیم اساسی نظریه مدیریت سازمان، ص ۲۱

^۶ اقتداری، سازمان و مدیریت، ص ۱۰۵

مشورت کند. این آیه نشان دهنده اهمیت مشورت و همکاری در رهبری است.

مشورت با عنوان ابزار تصمیم گیری موجب هم افزایی توانمندی ها و افزایش همبستگی ها در سازمان ها می شود. در رهبری اسلامی علاوه بر تصمیمات فردی همواره باید مشورت به همفکری وجود داشته باشد تا نتایج بهتری حاصل شود و این ویژگی در فرایند رهبری پایه گذار رشد اخلاقی در مسائل سازمان ها است. دومین ویژگی اساسی در رهبری اسلامی عدالت است در نهج البلاغه امام علی علیه السلام می فرماید: «العادل رحمه» در اینجا عدالت را به عنوان رحمت الهی معرفی می کند در رهبری سازمان ها عدالت به عنوان ابزار ایجاد نظم و شفافیت و اعتماد در میان اعضای سازمان عمل می کند همچنین در سوره قصص آیه ۲۶ قرآن به ویژگی های رهبری اشاره دارد: «إِنَّ خَيْرَ مَنْ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيَ الْأَمِينُ»^۲ که بیانگر امانتداری در رهبری است. رهبر باید در تصمیم گیری ها و اجرای سیاست ها کاملاً امانت دار و مسئول باشد تا به اعتماد کارکنان و اعضای سازمان آسیب نرسد. این دو ویژگی در کنار هم باعث ایجاد محیطی متعادل و مثبت در سازمان می شود.

حکمت و تدبیر یکدیگر از ارکان رهبری در اسلام است امام علی علیه السلام می فرماید: «إِنَّ الْحِكْمَةَ رَاعِيًا وَ الرَّأْيَ لَا يَكُونُ إِلَّا لِسَانِ رَحْمَةٍ» حکمت به عنوان راهنمای درست و موثر در رهبری محسوب می شود که رهبران تصمیمات خود را بر اساس درک عمیق و شناخت کامل از شرایط اتخاذ می کنند رهبر باید در مواجهه با مسائل پیچیده و چالش های سازمانی با تدبیر و بصیرت عمل کند تا همگان از تصمیماتش بهره مند شوند

حکمت در رهبری باعث می شود که مشکلات به طور موثر و با کمترین هزینه حل شوند و سازمان به سمت پیشرفت حرکت کند این ویژگی به طور مستقیم به عدالت و امانت داری در رهبری پیوند دارد چرا که برای اجرای تصمیمات عادلانه و امانتدارانه نیاز به حکمت و تدبیر است

در رهبری اسلامی رهبر باید به عنوان خدمتگزار جامعه و سازمان عمل کند پیامبر می فرماید: «الْخَادِمُ لِعَامَّةِ النَّاسِ أَفْضَلُ مِنَ الْمُتَفَرِّدِ لِعِبَادَتِهِ»^۳ در این حدیث خدمت به مردم به عبادت فردی ترجیح داده می شود رهبری در اسلام از دیدگاه خدمتگزاری به جامعه و اعضای سازمان است.

۱ سوره آل عمران، آیه ۱۵۹

۲ سوره قصص، آیه ۲۶

۳ نوری، مستدرک الوسائل، ج ۱، ص ۲۳۱

در مرحله پیش‌بینی جریان نقدی در برنامه‌ریزی مناسب و تحلیل‌های دقیق می‌تواند سازمان را از بحران‌های مالی و پرداخت معوقه نجات دهد و به طور موثر بر ترازنامه و صورت سود و زیان و جریان و وجوه نقدی نظارت داشته باشد.

در اسلام تامین منابع مالی به طور گسترده بر اساس عدالت و شفافیت و رعایت حقوق مورد تاکید است. یکی از موارد درآمد این است که در سازمان درآمد باید از راه‌های حلال و مشروع تامین شود.

بنابراین روایتی از پیامبر و امامان معصوم در مورد به دست آوردن درآمد حلال تلاش کنید و از بیکاری و تنبلی و حرام خواری جدا بپرهیزید. پیامبر می‌فرماید: « طَلَبُ الْحَلَالِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَ مُسْلِمَةٍ ^۱ ؛ دنبال رزق حلال رفتن بر هر زن و مرد لازم است». همچنین هر کاری موجب سود شخصی اما ضرر و بدبختی برای شخص دیگر یا سازمانی شود و امنیت اقتصادی و سلامت سازمان را به خطر بیندازد جرم و گناه شمرده شده و به آنها کیفر سقف در دنیا و عذاب دردناک در آخرت وعده داده است مانند رشوه خواری و دزدی و ربا که در بخش معاملات حرام دانسته شدند.

خداوند در قرآن کریم درباره حرام خوری می‌فرماید: « وَتَرَىٰ كَثِيرًا مِنْهُمْ يُسَارِعُونَ فِي الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَأَكْلِهِمُ السَّخْتَ ^۲ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَعمَلُونَ؛ بسیاری از آنها را بنگری که در گناه و ستمکاری و خوردن حرام می‌شتابند؛ بسیار بد کاری را پیشه خود نمودند». ^۳ بسیاری از آنان را می‌بینی که در گناه و تعدی و خوردن مال حرام شتاب می‌کنند چه زشت است کاری که انجام می‌دهند. بنابراین در ارزیابی پروژه‌ای باید مطمئن باشید که پروژه‌ها و سرمایه‌گذاری مبتنی بر حرام نباشد و سود آن به صورت شرعی و اخلاقی باشد در ارزیابی پروژه با اطمینان حاصل شود که حقوق طرف‌های درگیر رعایت شده و شفافیت در فرایند مالی وجود دارد. از این رو امام راحل در این زمینه می‌فرماید: «واجب است بر هر کسی که تجارت می‌کند و سایر معاملات را انجام می‌دهد احکام شرعی آنها را و مسائل مربوط به آنها را یاد بگیرد تا معاملات و تجارت صحیح و باطل را بشناسد» ^۳.

۳- امور اداری

امور اداری در سازمان‌ها از دیدگاه اسلام به اصول و ارزش‌های مشخص تکیه دارد و به منظور

^۱ مجلسی، بحارالانوار، ج ۱۰۳، ص ۹

^۲ سوره مائده، آیه ۶۲

^۳ موسوی خمینی، تحریرالوسیله، ج ۱، ص ۵۰۰

سازماندهی و نظم بخشیدن به جامعه و اجرای عدالت و خدمت رسانی به مردم وضع شده است. از مسائل مهم کشور امور اداری و منشی‌گری و شاغل دیوانی و مسئولیت نویسندگان دفتری ضابطین در اثر دولی است؛ زیرا اگر افراد صالح بودند بسیاری از مسائل و مشکلات در امر مدیریت قابل حل خواهد بود و اگر صالح نباشند نابسامانی‌ها در کار اداره کشور به وجود خواهد آمد آن کارمند جزئی که یک کار جزئی انجام می‌دهد آن کار جزئی آزمایش اوست.

همچنین پیامبر می‌فرماید: وقتی خداوند برای بنده نیکی بخواهد حاجت مردم را در دست او قرار می‌دهد.^۱

اهمیت کار امور اداری شامل استخدام نیروهای انسانی با توجه به نوع کار نظارت بر درست انجام دادن مقررات با ضوابط اداری از طبیعی است که رفتاری مورد نیاز برای عقد قراردادها با تجهیزات و ابزارهای مورد نیاز در خرید است. در مدیریت اسناد ثبت و دسته‌بندی و ذخیره و بازیابی و نظارت بر آن اسناد است. در سیستم‌های مدیریت اسناد و مدارک از فناوری‌ها و ابزارهایی استفاده می‌شود که فرایند به صورت خودکار است و به شکل دیجیتالی نگهداری می‌شود. این سیستم‌ها جستجو و بازیابی سریع و کنترل دسترسی آسان به اسناد و پیگیری تغییرات را فراهم می‌آورد. قرآن کریم در سوره بقره آیه ۲۸۲ که به آیه دین معروف است به موضوعات مالی و نحوه انجام معاملات و اموال حقوقی و تنظیم قراردادها پرداخته است و توصیه برای جلوگیری از بروز اختلافات مالی ارائه کرده است. در امور نظارت و سازماندهی به منظور بهبود کارایی و انسجام و هماهنگی در فرایند اداری سازمان است تنظیم و اجرای دستورالعمل و رویه مشخص برای انجام وظایف اداری به کاهش خطا و افزایش کیفیت کار کمک می‌کند. بنابراین بررسی عملکرد در نظارت به عملکرد کارکنان در انجام وظایف خود و ارائه بازخورد به بهبود بهره‌برداری است. در کنترل مکاتبات سازمان باید مکاتبات خود را طبقه‌بندی و سازماندهی کند تا دسترسی به آنها برای بخش‌های مختلف ساده‌تر شود و این کار نیازمند ایجاد یک ساختار منظم است.

نتیجه

بررسی‌ها نشان می‌دهد که رویکرد اسلامی به نظارت و کنترل بر مبنای عدالت و تقوا نه تنها بر بعد اجرایی بلکه بر بعد اخلاقی و معنوی نیز تاکید دارد. در زمینه سازماندهی هدایت این اصول

^۱ بافکار، کارمند صالح، ص ۱۲۶

می‌تواند موجب تقویت انسجام و ایجاد حس مسئولیت در مدیران و کارکنان شوند. در حوزه نظارت بر امور مالی و رعایت شفافیت و جلوگیری از اسراف و فساد و پاسخگویی ذینفعان از اصول کلیدی مدیریت اسلامی است. در بخش فنی و اداری نیز توجه به کیفیت رعایت حقوق کارکنان و شفافیت در فرایندها به کارآمدی سازمان‌ها کمک می‌کند. ارزیابی مسئله نشان می‌دهد که استفاده از اصول اسلامی در نظارت و کنترل مدیران کمک می‌کند تا با اتکا به ابزارهای اخلاقی و معنوی انحرافات را شناسایی و اصلاح کنند. همچنین ارائه راه‌حلهایی همچون طراحی نظام‌های نظارتی مبتنی بر تقوا و عدالت و بهره‌گیری از ارزش‌های اسلامی می‌تواند به بهبود ساختارها و فرایندهای مدیریتی کمک کند. اصول نظارتی و کنترل در مدیریت سازمان پیاده‌سازی می‌شود که با تدوین چهارچوب‌های نظارتی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی شامل شفافیت و عدالت و امانتداری و تلفیق آنها با ابزارهای مدیریتی مدرن مانند فناوری‌های نظارتی می‌تواند به این هدف دست یافت. در نهایت استفاده از رویکرد اسلامی در مدیریت نه تنها کارآمدی سازمانی را ایفا می‌بخشد بلکه زمینه ساز تحقق عدالت و اعتماد عمومی در جامعه نیز می‌شود.

فهرست منابع

*قرآن کریم

*نهج البلاغه

۱. اقتداری، محمد علی، سازمان و مدیریت: سیستم و رفتار سازمانی، تهران، مولوی، ۱۳۹۲
۲. الوانی، مهدی، مدیریت عمومی، تهران، نشر نی، ۱۳۷۸
۳. بافکار، حسین، کارمند صالح، قم، مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما، ص ۱۲۶
۴. پال هرسی، کنت بلانچارد، مدیریت رفتار سازمانی، ترجمه علی علاقه بند، تهران، امیرکبیر، ۱۴۰۱
۵. پیروز، علی آقا، خدمتی، ابوطالب، شفیعی، عباس، بهشتی نژاد، محمود، مدیریت اسلامی، تهران، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۶
۶. تقوی دامغانی، رضا، نگرشی بر مدیریت اسلام، تهران، نشر بین الملل، ۱۳۸۰
۷. تمیمی آمدی، عبدالواحد، غررالحکم و دررالکلم، ترجمه محسن موسوی، قم، دارالحديث، ۱۳۸۳
۸. خدمتی، ابوطالب، شفیعی، عباس، بهشتی نژاد، محمود، آقاپیروز، علی، الوانی، مهدی، مدیریت اسلامی ۲، تهران، حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۸
۹. رابینز، استیفن، تئوری سازمان، ساختار و طرح سازمانی، ترجمه مهدی الوانی، و حسین دانایی فرد، تهران، صفار، ۱۴۰۱
۱۰. رضائیان، علی، مبانی سازمان و مدیریت، تهران، سمت، ۱۳۷۹
۱۱. سید جوادین، رضا، مروری بر مفاهیم اساسی نظریه مدیریت سازمان، تهران، نگاه دانش، ۱۳۹۰
۱۲. عمید، حسن، فرهنگ عمید، تهران، نشر رهیاب نوین هور، ۱۳۸۹
۱۳. قرشی، علی اکبر، قاموش قرآن، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱
۱۴. قریب، محمد، واژه نامه نوین، تهران، بنیاد، ۱۳۷۰
۱۵. کریستانا آربورن، رهبر حرفه ای، ترجمه وحید دهقان، تهران، آریانا قلم، ۱۳۹۵
۱۶. ماوردی، علی بن محمد، النکت و العیون، کویت، وزارت اوقاف و شئون الاسلامیه، ۱۹۸۲ق
۱۷. متقی، علی بن حسان الدین، کنز العمال، بیروت، موسسه الرساه، ۱۴۰۶ق
۱۸. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، بیروت، مکتب الاسلامیه، ۱۴۱۵ق

۱۹. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، ترجمه حمیدرضا شیخی، قم، دارالحدیث،

۱۳۹۲

۲۰. مطهری، مرتضی، امامت و رهبری، قم، تهران، صدرا، ۱۳۹۶

۲۱. معین، محمد، فرهنگ معین، تهران، نشر اشجع، ۱۳۸۸

۲۲. مکارم شیرازی، ناصر، مدیریت و فرماندهی در اسلام، قم، موسسه امام علی بن ابوطالب،

۱۳۷۶

۲۳. موسوی خمینی، تحریرالوسیله، تهران، موسسه نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۹

۲۴. نوری، حسین، مستدرک الوسائل، قم، آل بیت لاحیاءالتراث، ۱۴۰۸ق